

A somlóvásárhelyi premontrei apácák¹

(A szegedi Szentlélek- és a bécsi Porta Coeli-kolostor között)

Mezey Lászlónak

A premontrei apácák szegedi *Szentlélek*-monostorának a magyar kódexirodalomban, Szeged város egykorú szellemi életében való jelentőségét csak az utolsó félszázad kutatása: Karácsonyi János, Timár Kálmán, Gábrriel Asztrik, Kardos Tibor, Mezey László munkássága derítette föl.² Alkotásairól, műveiről, szellemi hatásáról azonban többet tudunk, mint magáról a monostorról.³ Csak annyi bizonyos, hogy 1511-ben virágjában volt, mert be tudta népesíteni a felosztott bencés apácák *somlóvásárhelyi* monostorát, amelyet még Szent István Kolosnak, azaz Skolasztikának: egy *sánta atyjafiának* rakatott vala.

A szegedi monostor alapításának idejét és körülményeit a kutatás egyelőre csak találgatja.

A Szentlélek-patrocíniumból mindenestre begina előzményekre, illetőleg a betegápolással foglalkozó, hajdanában hazánkban (Nagyszében, Buda, Marosvásárhely, Földvár a Barcaságban) is működő Szentlélek-renddel való kapcsolatra kell következtetnünk. Nem feledkezhetünk meg a plébániatemplom mellett alapított iskola, ispotály szoros társadalmi, illetőleg szervezeti összefüggéséről sem, ami a növekvő urbanizáció eredménye. Ami a Szentlélekrendet illeti, ispotályainak anyagi és erkölcsi támogatására alakult a római Szentlélek-társulat (confraternitas Sancti Spiritus in Urbe), amely a *S. Spirito in Sassia* kórház mellett működött. A XV. század végén újjászervezett társulatba számos szegedi polgár és polgárasszony is beiratkozott. Talán ezek alapították premontrei regula mellett — esetleg egy régebbi helybeli beginaház újjászervezésével — a szegedi Szentlélek-monostort. Ha ez így volna, az vár további tisztázásra, hogy milyen révén került Szeged városa a premontreiekkel közvetlen kapcsolatba.

Kardos Tibor, illetőleg Mezey László szerint a török veszedelem elől települt volna Szegedre a szerémségi *Szalánkemén* premontrei (?) apácaközössége és már hozta volna magával egyik legbecesebb, kétségtelenül premontrei ihletésű irodalmi emlékünket, az *Apor*-kódexet. Az egyetlen bökkenő az a majd kétszáz esztendő, amely a szalánkeméni, egyébként is csak föltételezen premontrei regulájú apácamonostor említése (1320) és a mi monostorunk felbukkanása között eltelt. A közbeeső időszakból ugyanis egy árva adatunk, utalásunk sincs a szalánkeméni létezéséről. Elismerjük azonban, hogy ez a hallgatás az azonosítást nem teszi lehetetlenné, de nagyon is megnehezíti. Erre a föltevésre az újabb irodalomtörténeti vizsgálatoknak különben a szerémségi huszita mozgalmak és egyes premontrei, részben Sze-

gedre lokalizálható kódexek összekapcsolása miatt volt szüksége. Kétségtelenül a föltételezés malmára hajtja a vizet a szegedi polgárságnak, *komplár* néven emlegetett kereskedőknek, hajósoknak és szőlősgazdáknak a Szerémséggel való szoros gazdasági kapcsolata.

Mi a Szentlélek-patrocínium alapján — ismervén a patrocínium-választásnak kikristályosodott középkori konvencióit — mégis az első föltételezés mellett foglalunk állást. Minthogy sem egyházi, sem főúri alapítóiról, illetőleg birtokairól nem tudunk, azt kell föltételeznünk, hogy az alapítás gazdag szegedi polgárok érdeme, akik a monostort különösen leányaik, özvegyek számára tartották fönn. A rendtagok hozományukból, illetőleg alapítványokból éltek. A szegedi monostor gazdasági létalapja már nem a feudális jellegű földbirtok, hanem a korszerű, urbánus életet reprezentáló polgári kereskedelmi tőke volt. Nincsenek adataink arra, hogy a Szentlélek-monostor rendi joghatóság alá tartozott volna, a kegyúr maga Szeged városa volt, a kettő egyébként nem zárta ki egymást.

A kutatás előtt ismeretes, hogy a premontrei rend női ágának kettős tagozata volt. Az egyik a zsolozsmát végző apácáké (moniales cantantes), akiknek kódexeinkben *szűz, fölkötős atyafi* a nevük. Ők végzik a szerzetesi zsolozsmát, amelynek új módját éppen a *Lányi*-kódex örökíti meg. A másik ág a *donata* rendi néven emlegetett jámbor életű nőké, rendszerint *özvegyeké*, akik vagyunkat a kolostorra hagyták, amely viszont oltalmukról, eltartásukról gondoskodott. Itt a kolostorban szövésfonással, varrogatással foglalkoztak. A dolgozó laikus apácákat (moniales non cantantes, másként conversae) *parasztatyafi*, vagy egyszerűen *paraszt* néven szólítják. Más latin megnevezésük: *rudis, illiterata*. Biztosra véve azt, hogy a Szentlélek-monostor közössége főleg szegedi lányokból került ki, a literátus műveltségű, latinul értő szüzek, továbbá az özvegyek a város jómódú polgárságából, a parasztatyafiak pedig a szegényebb rétegekből származtak. A szerzetes hivatás mellett nyilván gazdasági, vagyoni szempontok is számítottak a kolostorba lépésnél. A férjhez nem ment lányok és magukra maradt özvegyek így műveltebb környezetbe, szociális védetségbe, emberi biztonságba jutottak.

Szeged városának a középkor végén a szerémségi és baranyai borkereskedelemről, továbbá a vízi szállítástól, sóhajózásból származó gazdasági jóléte, társadalmi és műveltségi helyzete megengedte, de meg is kívánta, hogy ne csak fiai, hanem leányai is Szeged egykorú szellemi atmoszférájának megfelelő neveltséghez, mű-

veltséghez jussanak. Szinte bizonyosra vehetjük, hogy a középkor végén lányiskolának is virágoznia kellett Szegeden.⁴ Ilyenek nagy külföldi polgárvárosokban ebben az időben már voltak, hazánkban azonban nincsenek róluk ebből a korszakból adataink. Nem képzelhető különben el, hogy a Szentlélek-monostor szegedi apácái Somlóvásárhelyen azonnal *hiteles helyi* működésre⁵ kapjanak jogot és felhatalmazást a királytól. Ennek az intézménynek ellátásához ugyanis kevés lett volna az írás-olvasás pusztá ismerete, a kódexmásolás egyébként tiszteletre méltó, de mégis passzív készsége. Szükséges volt a deák nyelv tudása és a kor jogi műveltségében, közéletében, politikai és közigazgatási kérdéseiben való kellő jártasság is. Szegedről hozott deák műveltségük legalább is literátus fokon mozgott, és fölülmulta akár a Margit-szigeti, akár az óbudai apácák érdemes irodalmi munkásságát, hagyományos kolostori műveltségét.

Fegyvernek Ferenc sági premontrei prépost Franciaországot, Párizst megjárva, a St. Quentin-i rendi nagykáptalanon elfogadott reformokat, a premontrei megújulás eszményeit hazánkban először 1511 előtt, a mi premontrei apácáink körében, a szegedi Szentlélek-monostorban hajtotta végre, amelynek egyúttal rendi előjárója (Pater abbas) lett.⁶ Sajnálatos, hogy az alapítás, szervezés körülményeit részletesebben nem ismerjük. Ennek a reformszellemnek irodalmi emléke a somlóvásárhelyi, más néven apácavásárhelyi leánykolostor számára írt *Lányi-kódex* (1519).

Ferenc prépost a szegedi monostorból, a Boldogasszony szerzetéből népesítette be⁷ az esztergomi érsek rendeletére a vásárhelyi, még Szent Istvántól alapított *Szent Lambert*-monostort,⁸ amelynek bencés apácáit Bakócz bíboros, aki egyébként ekkoriban szerezte meg a somlai uradalmat, meglazult életmódjuk miatt távolította el ősi fészekükből. Nem tudjuk, milyen körülmények között esett a választás éppen a szegedi, *kannissza* néven is emlegetett premontrei apácákra. Kétségtelen, hogy a római jóváhagyás már birtokon belül találta őket. Ünnepeyes beiktatásukat a híres humanista győri püspök, Gosztonyi János végezte,⁹ aki Párizsban járva bizonyára a premontrei obszervanciával, rendi szigorítással is megismerkedett.

Az apácák számára összeállított somlóvásárhelyi magyar nyelvű *urbárium* (1511) egyik legnagyobb jelentőségű, ebben a nemből legrégebb gazdaságtörténeti emlékünk. Azzá teszi elsősorban magyar nyelvre, amely már nyilván összefügg Szeged lányainak tudatosabb anyanyelv-kultuszával is. Gazdasági szempontból pedig abban az időben szokatlan emberiségével, szociális érzékével tűnik ki, amelyet Acsády Ignác is kellően hangsúlyoz.¹⁰

A Szegedről elvándorolt apácák gazdasági létalapja is megváltozik. Itt Somlóvásárhelyen, majd Mórichidán¹¹ a dunántúli táj feudális, vidékies jellegének, kevésbé polgárosult társadalmi viszonyainak megfelelően földbirtok, jobbágyi szolgáltatás biztosítja anyagi létüket, amelyhez még hiteleshelyi jövedelmek is hozzájárulnak. Ez a gazdasági könnyebbségük azonban nyilván sokszor csak látszólagos volt, mert később az örökös birtok-

pörök, erőszakos földesúri beavatkozások ugyancsak elkeseríthették apácáink életét, amelyek ellen olykor még a legmagasabb királyi oltalom is hiábavalónak bizonyult.

Azt hisszük, teljes joggal vethető föl itt egy kérdés: a Szentlélek-monostor szegedi apácái műveltebb, modernebb társadalmi környezetük ellenére miért vállalkoztak Somlóvásárhely benépesítésére? A magától értetődő szerzetesi engedelmesség mellett nyilván a Szegedet, Délvidéket mindinkább fenyegető török veszedelem magyarázza egy védettebb helyen levő *filia* alapítását. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy a híres szegedi borkereskedők a szerzési borvidék fenyegetettsége miatt a Somló-hegy ősi szőlőkultúráját is érdeklőségi körükbe akarták vonni, ezzel modernebb gazdasági színvonalra is emelni. A Somlóvásárhelyre települt szegedi polgárlányok bizonyára ennek a behatolásnak útját is egyengették volna, ha a kapcsolatok kiépítésébe a hamarosan ránk szakadt hódoltság bele nem szól. A város és az anyamonostor a török harmincadjára jutott.

Fegyvernek Ferenc a somlóvásárhelyi apácák lelki vezetésére egy prépostot és néhány rendtársat is kijelöl. Később az elnéptelenedett mórichidai premontrei férfikolostorba is vásárhelyi apácák települtek.

A szegedi anyamonostorból Somlóvásárhelyre rajzott apácák névsorát az említett urbárium¹² megőrizte számunkra. Igen tanulságos bevezetése így hangzik:

Jesus Maria. Ezer eot szaz tizen egy eztendoben iruan, visitatio Boldogh azzony napian, Praemonstratomi, awagy Bodogh azzony szerzetinek Apaczai: Szegeddwl szent Leleok egyhazabol, hely heztettenek Wasarhelyen valo szent Lampert egyhazaban, Ferencz praepostnak Saaghi szent egyhaznak es azon szerzetnek az ideoben valo feiedelmenek es Andras praepostnak Bozoki szent egyhaznak feiedelmenek es az egez szerzetnek egyk tanachosanak altala. Es az Apacza azzonyok az kyk az ideoben itt helyheztettenek ezeok voltanak.

Elseo Catharina azzony Szegedy, ky ez szerzetben elseo szwz volt, Ittes kedygh hagyattot feyedelmwl.^{12a} A teobly

*Soror Ersebet Sarkany
Soror Juliana Pestheny
Soror Anna Kys
Soror Anna Hwszar
Soror Catharina Kemeny
Soror Catharina Losantho (helyesen olvasva: Vasantho)
Soror Soffya Kegyes
Soror Martha Borsos
Soror Martha Kalmar
Soror Ersebet Szantho
Soror Catharina Olah
Soror Beatrix
Soror Catharina Horwat
Soror Kalara Kys
Soror Margaretha Gwthy
Soror Catharina Makoy
Soror Ersebet Somogy
Soror Anna Keken
Soror Margaretha Palasthy*

Az apácák társadalmi illetőségét főleg az 1522. évi szegedi tizedlajstrom¹³ és Csánki Dezső¹⁴ adatai alapján majdnem biztosan meg tudjuk állapítani.

A fejedelemasszony, *Szegedy* Katalin neve mindenestre rögtönzöttnek látszik és egyszerűen csak az apácáraj szülőföldjére akar utalni. A többi név azonban

— mint mindjárt látjuk — valóságosnak, azaz általában már kiforrottnak, törzsökösnek tekinthető.

Sárkány Erzsébet családneve megvan a tizedlajstromban.

Pestényi Julianna nyilván a Szeged melletti Martonos faluban birtokos Pestényi-család sarjadéka, amelynek egyik tagja, Pestényi István váci kanonok a krakkai egyetem hallgatója (1493). Másik tagja szintén István az 1505. évi országgyűlésen Csongrád vármegye követe.¹⁵

Kis Anna, továbbá *Kis* Kalára családneve jellegtelen. Mindenesetre a tizedlajstromban számos Kis-családdal találkozunk. Többjüknek szőleje is van a Szerémségben.

Huszár Anna családja már a római Szentlélek-társulat szegedi tagjai között szerepel (1497).

Kemény Katalin családneve a tizedlajstromban olvasható.

Vassántó Katalin nyilvánvalóan a Csanád megyei, később elenyészett Varsántó faluból való nemesi család sarjadéka.¹⁶ A név a tizedlajstromban nem fordul ugyan elő, de szegedi családnévként később felbukkan.

Kegyés Zsófia nevét nem tudjuk egykorú családhoz kapcsolni. Neve talán rögtönzött és a szegedi születésű Baratin Lukács csanádi, majd zágrábi püspök nyilván özvegyesre jutott asszonytestvérével, Zsófiával azonos. A név nagyobb kolostori alapítványra emlékeztet.

Borsos Márta. A tizedlajstromban több szegedi család viseli ezt a nevet, amely fűszerrel való nemzetközi kereskedelemre utalhat.

Kalmár Márta nyilvánvalóan jómódú polgárcsalád sarjadéka. Jellemző, hogy ez a név az egykorú Szegeden egyike a leggyakoribbaknak. Több ágának szerémségi szőlője is volt.

Szántó Erzsébet. A tizedlajstromban nem ritka családnév.

Oláh Katalin vezetékneve a tizedlajstromban nem fordul elő. Tudunk azonban a Csongrád vármegyében birtokos pázmántelki *Oláh*-családról.

Horváth Katalin bizonyára a régi, már 1450-ben kimutatható és a tizedlajstromban is előforduló, Szerémségben szőlőbirtokos Horváth-család sarjadéka.

Guthy Margit nyilván délvidéki nemes családból származik. Sajnos azonban biztos azonosítására a meglevő források alapján nincs módunk. Csak megemlíthjük, hogy a Gutkeled nemzetség egyik ága a középkor végén Szőregen is birtokos volt.

Makay Katalin családneve egyszer előfordul a tizedjegyzékben, de Makó városának közelségével is világosan magyarázható. A *Makó*, másként *Makófalvi* család egyébként virágzó Csanád megyei birtokos nemes familia, amelynek egyik tagja, Gergely, a vármegye követe az 1505. évi országgyűlésen.¹⁷

Somogyi Erzsébet nyilván a tizedlajstromban sűrűn szereplő valamelyik Somogyi-család tagja. Somogyi Ferenc a bécsi egyetem szegedi diákja volt (1525).

Kekény Anna a tizedlajstromban többször is előforduló családnevet viseli.

Palásthy Margit családneve a tizedlajstromban csak egyszer fordul elő, mint szerémségi szőlőbirtokosé. Nyilván ennek a családnak sarjadéka Palásthy Katalin későbbi abbatisa is.¹⁸ Mezey László szerint szó lehet

a Hont megyei birtokos család sarjadékáról, Fegyvernek Ferenc földijéről is.

Adatainkból világosan kitűnik az apácák zömének a szegedi polgárságból való származása. A monostor emberi magatartását, stílusát ők határozzák meg, ami az urbárium akkoriban szokatlan mérsékletén, humanus szellemén is visszatükröződni látszik. Maga a fejedelemasszony, Szegedy Katalin is nyilván polgárlány. A környékbeli nemes családokból született nővérek (Pestényi Julianna, Vassántó Katalin, Oláh Katalin, Guthy Margit, Makay Katalin) is akarva-akaratlan a többség polgári atmoszférájába illeszkednek bele. Ez a megyebeli nemesség kénytelen már Szeged városának művelt és gazdag polgári világát elismerni, követni. Nem tud többé társadalmilag elszigetelődni ettől a modernebb, urbánus műveltségétől. A jelenség természetesen a szegedi polgárság osztálytagozódását és egy felső, paritciusréteg bontakozását is mutathatja.

Az apácák keresztnévei föltűnően ismétlődnek, ami pedig a rendtagok megkülönböztetését megnehezíti. Ez azonban nyilván nem lehet véletlen. A *Katalin* név (6) utalhat a gótika virágzó Szent Katalin-kultuszára, de közelebről arra is, hogy *Alexandriai Szent Katalin* Szeged egyik ősi védőszentje. Vértanúságának eszköze, a kerék miatt a vízimolnárok, fuvarosok választották pártfogójukul, bölcsességéért tisztelték azonban a diákok, egyetemek is. Lehetséges az is, hogy egyik-másik Katalinnak védőszentje a felsővárosi dominikánus klostrom, illetőleg harmadrend hatására *Sienai Szent Katalin* volt. Különböztetést mindkét szent okos, öntudatos, művelt személyiség. Említsük még meg, hogy Kardos Tibor és Mezey László föltételezése szerint¹⁹ a Katalin név a *kathar* eretnekséggel való rokonszenvvel, illetőleg a mi esetünkben nyilván a tisztultabb, következetesebb, nagyobb vallásosság igényével függ össze.

Az *Erzsébet* keresztnév (3) a szociális szeretet védőszentjére, Árpádházi Szent Erzsébetre emlékeztet, aki a begina-jámborság egyik legnagyobb példaképe volt. Szent *Anna* franciskánus ihletésű kultusza ekkoriban kezd bontakozni. A név (3) szintén a gyakorlati életszentséget idézi, hasonlóképpen a szorgoskodó *Márta* (2) is. A *Margit* (2) név valószínűbben a legendákba burkolt Antiochiai Szent Margit tisztelőit a híres *Quattuordecim Auxilliatores*, azaz *Tizenégy Segítőszent* kollégiumának tagjára, Magyarország egyik középkori védőszentjére²⁰ mutat: kereszt jelével szégyeníti meg a sárkányt, a gonosz kísértést. Egyszer-egyszer fordul elő a többi is. *Julianna*, kinek védőszentje ókeresztény vértanú: lábánál láncraverse gunnyaszt az ördög.²¹ *Zsófia* (Sophia = bölcsesség) név egy legendai szent asszonyra utal, aki a Hit, Remény, Szeretet néven emlegetett három leányával szenved vértanúhalált.²² *Klára* Assisi Szent Klára alakját idézi, aki klarisszái számára a szegénység kiváltságát (privilegium pauperitatis) kérte a pápától.

Míndezekből a nevekből tehát a szokott megnevezés, azonosítás mellett hangsúlyozottabb, szinte programszerű szimbolika is kiérezhető. Egyrészt reális: nem húzódik vissza az élettől, a felebarát és társadalom szolgálatától (Erzsébet, Márta, Anna), másfelől azonban nem tagadja meg az apacahivatás misztikus hagyó-

mányait és kötelességeit sem (Katalin, Margit, Julianna, Zsófia, Klára). E névadásban természetesen egyaránt megnyilvánul a kordivat, de a katolikus névmisztika készsége is.

A Somlóvásárhelyre települt kanonisszák tekintélyes száma azt bizonyítja, hogy a szegedi monostor igen népes lehetett. Hozzájuk számítandó még a bizonyára nem kevés *parasztatyafi*, vagyis laikus nővér is, akik a konvent háztartását látták el. Ezeknek mindennapi életére a Lányi-kódex rendtartása is rámutat.

Somlóvásárhely premontrei apácái a monostor virágzására adatott néhány évtized alatt szellemi, irodalmi kapcsolatban állanak a nagyvászonyi pálosokkal és a veszprémi Szent Katalin-kolostor dominikánus apácaival is. Ennek részleteire itt nincs módunk utalni.

A közösség virágzásáról tanúskodik, hogy 1543-ban még benépesíti a mórchidai premontrei prépostságot, amelyet a férfi rendtársak a török veszedelem miatt elhagytak. Lehetséges, hogy Mórchidára a közvetlenül Szegedről menekült apácákból is jutott. Mórchida premontrei apácái rövidesen azonban részben Somlóvásárhelyre, részben Bécsbe kénytelenek áttelepülni, bár a kolostori élet itteni nyomaira későbbi utalásaink is akadnak.

A fenyegető török veszedelem magyarázza, hogy Boldogasszony szerzetének leányai — minden lehetőséggel számot vetve — kiépítik kapcsolatukat rendjüknek legközelebbi külföldi apácaközösségével, a bécsi *Himmelpforten*-kolostorral is, amellyel nyilván már régebben is voltak összeköttetések. Életüknek erről a félszázadáról, amely a magyar kutatás előtt csak éppen nagy körvonalakban ismeretes, osztrák források alapján kissé részletesebben is szólnunk kell.²³ Mindenekelőtt igen röviden Himmelpforten középkori múltjáról emlékezzünk meg. Ebbe kapcsolódik bele a bécsi zárda magyar korszaka, a Somlóvásárhelyről, Mórchidáról és talán Szegedről menekült apácák bécsi időzése, egyben a kihalással való negyedszázados szívós küzdelme.

A bécsi Himmelpforten-klostrom Mária egyik invocációja, a *Janua Coeli*, másként *Porta Coeli* után kapta a nevét még a középkorban. A kolostor alapítója Konstantina, III. Béla magyar király leánya, Imre és András királyaink testvére, Ottokár cseh király özvegye, Szent Erzsébet nagynénje. Eredetileg a beginák egyik szigorú ágának (*inclusae, reclusae*) szánta. Ispotály is működött benne. A kolostort Gerhard mester, a bécsi Szent István-székesegyház plébánosa megreformálta (1266). Tagjai elfogadják a premontrei regulát (1270) és a gerasi apát joghatóságát.

A kolostor hagyományai szerint Ágnes osztrák hercegnő, III. András magyar király jámbor özvegye a Himmelpforten-klostromot 1330 előtt kibővítette és magyar premontrei apácákat telepített bele. Ő építtette a kolostor templomát Szent Ágnes és Szent Katalin tiszteletére (1331). Ezért emlegették *Ágnes-kolostor* néven is. A klostrom gazdag búcsúkiáltásokat élvezett és számos ereklyéje, oltáralapítványa, alapítványi helye, birtoka volt. Az oltármesterségeket sok esetben a bécsi egyetem professzorai töltötték be. Van úgy, hogy

ők védik meg a kolostor érdekeit. Sajnos, nem derült ki, hogy az egyetem diákjai, köztük a szegediek is voltak-e valamelyes kapcsolatban a klostrommal, de föltételezhető.

Az 1544. évi *visitatio* szerint egy magyar gyóntatót is jutalmazott a kolostor. A török elől ekkor kezdenek az első magyar apácák a *Porta Coeli* oltalmába húzódni. Az első számosabb rajok Palásthy Katalin bécsi perjelnö szükségű visszaemlékezései (1583) szerint 30 évvel azelőtt kerültek a császárvárosba. Ez az utalás egyezik Szeged végleges meghódolásának és kiürülésének (1552) esztendejével, ami viszont amellet szól, hogy a szegedi Szentlélek-kolostor egészen eddig fönnállhatott. Veszprém is ebben az esztendőben került török kézre. Világos adataink vannak azonban arról, hogy ez a vásárhelyi apácákat még nem kényszerítette menekülésre.²⁴ Ugyanis a kolostort kisebb török támadások ellen védtek saját megerősített falai, továbbá Somló vára. Ekkor még nem gondoltak a Bécsbe való menekülésre, áttelepülésre, sőt a mórchidai apácák is ide húzódtak.

Az idők során azonban mégis számos magyar premontrei apáca menekül a bécsi kolostorba. Így például 1563. augusztus 5-én a Himmelpforten perjelnöje arra kéri a császári hatóságokat, hogy tegyék lehetővé öt-hat magyar nővér Szöllősről (aus Sellesch in Ungarn), azaz a Vásárhellyel szomszédos Somlósöllősről való befogadását. Ez meg is történik. 1566 táján a konvent magyar tagjai már nyilván többségben vannak, ami abban is kifejezésre jut, hogy *Szintay* (= *Zentay*) *Luca* (Lucia von Schinta) személyében magyar perjelnököt választanak.²⁵ A Zenta, régiesen Szinta név még a szegedi klostrom vonzási köréről árulkodik.

E növekvő bécsi behatolásnak nyilvánvaló oka az újabb török foglalásoktól, így a Somlóvásárhely elcsatolástól való félelem, továbbá az a körülmény, hogy a vásárhelyi monostort és jobbágynevet a kegyuraságot bitorló Choron-család hatalmaskodásától²⁶ a királyi parancs sem tudja megvédeni. Annyit mégis sikerül elérni, hogy a *Szent Lambert* kegyura 1575 táján ismét maga a magyar király lesz. Ennek már sajnos nem lehetett gyakorlati jelentősége.

Amint a fennmaradt oklevelekből kitűnik, Palásthy Katalin abbatissa férfias akarakterével küzd egyrészt a vásárhelyi kolostor jogainak, ősi kiváltságainak, a jobbágyok emberi érdekeinek biztosításáért, másrészt pedig a Bécsben való letelepedésért, azaz a monasztikus premontrei apácaélet folytonosságának megmentéséért. A császárvárosba küldött nővérek, akik később (1575) *Zoltán Márta* perjelnö kormányzása alatt élnek, bizonyára Katalin apátnő szándékainak engedelmességek.

1577-ben *Somogyi Katalin* (Katharina von Schamatin) kerül a Himmelpforten élére. Ugyanekkor császári bizottság vizsgálja meg a kolostor életét. Jelentéséből kitűnik, hogy öt magyar és egy német nővér él itt ebben az időben: *Somogyi Katalin* perjelnö, továbbá *Zoltán Márta*, *Somogyi Orsolya*, *Kanizsay Erzsébet*, *Vásárhelyi Katalin* (Marta Soltain, Ursula von Schamatin, Elisabeth von Kanisza, Katharina von Vásárhely) és *Elisabeth von Bruck an der Leitha*. A jelentésből tudjuk, hogy *Somogyi Katalin* 1576-ban Bertalan napján választot-

ták meg. Öt nővérrel jött Magyarországról, akikből kettő azóta meghalt.

A jelentés elmondja, hogy valamennyi nővér katolikus (azaz nem eretnekgyanus), szegény, idős. Szorgoskodnak az isteni szolgálatban, szövessel, varrással és más kézimunkával foglalkoznak. A rendi habitust kolostoron belül és kívül mindig viselik. A perjelnö tudta nélkül a nővérek általában nem járnak ki. Elutaznak Magyarországra, ahol még két haldokló kolostor, a mórchidai Szent Jakab és az apácavásárhelyi Szent Lambert tengődik. Innen a bécsiek támogatásul még némi jövedelmet élveznek. Ezt megfelelő oklevelek is biztosítják. A nővérek részben gyöngék és így a kóruson már nem tudnak énekelni, de naponta elimádkozzák a primát, tertiát, sextát, részt vesznek egy énekes misén. Ha más papok is akadnak, három mise van a templomban. A nővérek a nagy ünnepeken gyónnak és áldoznak. Gyóntatójuk egy magyar nyelvben otthonos jezsuita. A perjelnöknek nincs rokona a kolostorban, csak egy szegény cselédleány, aki a templomban énekel. Kolostori tisztségek nincsenek. Egyik, vagy másik nővér látja el a pincét és sekrestyét. Amit a nővérek kézimunkájukkal megkeresnek, az övék, de ebből kell ruházkodniok. A professziót ősi szokás szerint letették. A magyar püspökök „szentelték föl” őket, az ittenieket a pápai legátus. Játék, szórakozás itt nincs, a nővérek különben is idősek. Látogatókat nem fogadnak, csak ünnepnapokon a polgárság köréből.

A jövedelmek felsorolásánál „némi magyarországi gabona” is szerepel.²⁷

A Himmelpforten utolsó előljárója *Palásthy Katalin*, aki szintén kénytelen hazáját elhagyni és Bécsbe jönni. Katalin abbatisa arra kéri (1583. december 10.) a bécsi püspököt,²⁸ tegye lehetővé, hogy tisztázza magát Erzsébet német nővér és egy gonosz öregasszony vádjára alól, mintha ő a kincseket (Pretiosen) magyar hazájába vitte volna. A legtöbb kehely, ötvösmunka, miseruha kétségtelenül a magyar kolostorokból jutott ide. Ezek már több mint harminc éve (1551) kerültek Bécsbe. Ő maga nem gondolt arra, hogy visszaküldje. Akkor 22 éves volt. Most öregségére ilyen csúfságot kell megélnie. A bécsi konventben már semmi békesség nincs, mert Erzsébet nővér szeretett volna főnöknő lenni, és sürgette, hogy Katalin térjen vissza Magyarországra. Elmondja még Katalin, hogy a maga tisztségére sohasem törekedett és mindig jól gazdálkodott. Miután nagybeteg, azért esedezik, hogy mást válasszanak helyette.

Közben Bécsben pestisjárvány dül, amelynek a Himmelpforten három magyar tagja is áldozatul esik. Halálukkal Palásthy Katalin egyedül marad. Egy másik jelentésben azt mondja, hogy mégis szeretne Vásárhelyre visszatérni, abba a monostorba, ahol ünnepélyes fogadalmat tett. Magával szeretné vinni azokat az értékeket is, amelyeket hazájából Bécsbe felhozott. Erre azonban sohasem került sor. Katalint 1586 augusztusában néhány somlővásárhelyi ember kereste fel Bécsben, hogy beszéljenek egymással. Katalinnak és egy idős magyar premontrei apácának Ernő főherceg császári helytartó megengedi a Vásárhelyre való hazatér-

ést. A drágaságok kiadását azonban öregségük és a zavaros magyarországi közbiztonság miatt nem javasolja. Az okleveleket természetesen megkaphatja. A bécsi püspök Katalint és társát útiköltséggel látta el.

Közben a Himmelpforten az ágostonrendi kanoniszszak Szent Jakab kolostorával egyesül (1586. április 19.). Előtte még Palásthy Katalin néhány átküldött augusztinus apácával zsolozsmázva megünnepelte a húsvétot. Az átadásnál készült leltár a jövevény ágostonrendi nővérek gondviselésére bízott többek között 2 ezüstpoharat, 1 régi ezüstpoharat, 2 nagy ezüst konventpecsétet, 1 magas, háromlábú fényes poharat (Scheinbecher), 2 ezüst monstranciát, 1 ezüst kereszttereklyét, 1 ezüst tömjénezőt, 1 aranyozott ezüst edényt, 2 ezüst felajánlási kancsót, 6 ezüst kelyhet paténával, 2 másik kelyhet paténával, 2 új ezüst kancsót, 1 kis ezüst keresztet, 6 értékes olvasót.²⁹

Lehetséges, hogy azt a középkori, koragótikus Mária-szobrot is a magyar premontrei apácák mentették át hazánkból, talán éppen Szegedről Bécsbe, amely a jozefinista szekularizáció óta a Szent István-székesegyházban *Hausmutter* néven³⁰ áll a hívek előtt különös tiszteletben, de kultusza még a Himmelpforten jámborságában, illetőleg a premontrei szakrális hagyományban gyökerezik.

Palásthy Katalin visszatért tehát arra a Magyarországra, ahonnan Žák Alfonz szavai szerint a Himmelpforten ismételtelen annyi védelmet, jóakaratot és támogatást kapott. Katalin abbatisa 1590 végén, vagy 1591 elején halt meg. Utódként *Vásárhelyi Katalin* került Somlővásárhely élére, ahol még néhány Magyarországon élő apácával pár évig megtartja a közösségi regulát. A török 1594-ben elfoglalván Győrt, Katalin apátnő serege a klarisszák pozsonyi klostromában kopogtat menedéért. Itt is végrendelkezik (1594. november 14.) a vásárhelyi monostor birtokairól.

Szeged premontrei lányainak vásárhelyi szerzetes utódai itt pihennek és halnak meg tehát Pozsonyban, a klarisszák vendégségében. A Szegeden kezdeményezett és Somlővásárhelytől is olyan állhatatosan védelmezett magyar premontrei apáca obszervanciának, egyben a középkor magyar monasztikus világának igazában most szakad vége.

Katalin apátnő halálával (1600) királyi adományként a klarisszák öröklik a somlővásárhelyi monostort, a birtokokat és ami szemünkben a legdrágább, kódexeket, könyveiket is.³¹

A magyar premontrei újjászületésnek a mohácsi vész és a hitújítás miatt nem lehetett a szegedi, illetőleg somlővásárhelyi kezdeményezésnél nagyobb eredménye. Fejetegetéseink nyomán mégsem lehet vitás, hogy a szegedi, majd vásárhelyi monostornak virágzó helyi hagyománykincse, jellegzetes arculata, eleven és művelt szelleme volt. Fegyverneky Ferenc nyilván már franciaországi útja előtt a premontrei reform egyik legfőbb magyar reménységét és biztosítékát láthatta benne. Az is világos, hogy a monostor irodalmi munkássága is már a rendi újjászületést tükrözi, amelyre Szegeden erőt gyűjtöttek, fölkészültek. Alig kétséges, hogy a beginamozgalom, majd pedig később a devotio moderna már

a XV. század folyamán gyökeret vert Szeged társadalmi talajában. Ennek legszebb, legjellegzetesebb hajtása a Szentlélek-monostor, a premontrei szellemiség ki-művelt világa, amely a felebaráti szeretetszolgálat be-gina eszménye mellett a nők korszerű műveltségére, írástudására is meglepő gondot fordít. A novíciák a fogadalomnak *professziólevél* néven emlegetett szövegét *deákul olvassák föl*, viszont az olykor még illiterátus özvegyek *magyarul mondják*.

A szegedi, majd somlóvásárhelyi premontrei apáca-kolostorban jelentős kódexíró tevékenység folyt. A *Lányi-kódex* a következő könyvek használatáról emléke-zik meg: a *missal* (miskönyv), *breviár*, *antifonál*, *lec-tional* (lectionarium), az *Zenteknek halalarol valo kewnw* (martyrologium), *kalendarum*, *orgynarium* (or-dinarium), *regula*. Ehhez még föltétlenül hozzá kell vennünk a magyar nyelvű *Szentírást* is, hiszen a doná-ták, paraszatyafiak csak anyanyelvükön értettek.

E művelt szegedi polgárlányoknak és vásárhelyi ne-veltjeiknek literátusi fokon virágzó szellemi kultúrá-ját, jámborsági eszményeit a középkor élészavas (orális) szellemi készsége már nem tudja kielégíteni. A liturgi-kus közösségben kiteljesedő egyéniségkultuszuk, könyv-szeretetük már föltétlenül a reneszánsz individuális vilá-gára is jellemző.

A szegedi Szentlélek-monostor belső életének, iro-dalmi működésének, tovasugárzó szellemi hatásának emlékezetét három jeles kódexünk: az *Apor-*, *Lányi-* és a már Somlóvásárhelyen írt *Pozsonyi-kódex*, továbbá a *Szegedi-kódex* névvel illetett hangjegyes *Cantionale* őrzí.³² Ez utóbbi tartotta fenn számunkra az egyik szegedi kódexíró, illetőleg másoló apáca nevét Márta nővérét. A kódex egyik lapján elárulja magát: *soror marta yrta*. Ő a legrégebbi név szerint ismert szegedi írók egyike (1516). Jellemzésük azonban már kívülesik jelen dolgozatunk keretein.

E szegedi illetőségű kódexek rokonságban vannak a Bécsi-, Münchener- és Döbrentei-kódexszel, hatottak a Thewrewk- és Gömör-kódexre. Az összefüggések szabatosabb ismeretét azonban még a jövő kutatástól kell várnunk. Ismeretes a Bécsi- és Münchener-kódexnek az Apor-kódexszel való kapcsolata, mindháromnak valószínű premontrei, föltételezett huszita színezete. Az Apor-kódexet a Szentlélek-monostor szegedi apácái használták és őrizték meg. Nem lehetetlen, hogy a Bécsi-kódex is a Himmelpforten magyar premontrei apácáinak révén került a császárvárosba, ahol azután ott is maradt.

Apácáink magyar literátus hagyományához soroz-ható bizonyos joggal a méltott somlóvásárhelyi *urbárium* is.

Bálint Sándor

FÜGGELÉK

Az alábbi nagyrértékű, nyelvtörténeti szempontból is jelentős dokumentumot *Molnár* István történétíró, kanonok, tükse-vári plébános baráti szíveségéből közöljük. Fogadja érte itt is leghálásabb köszönetünket.

S ü m e g . I n v e n t a r i u m (1597 febr. 3)

Az Ur Zobaiból való nilo bodban... egy eorek zekrenben, egy lakat rajta Vasarheli Clastromhoz való Casulak es oltary öltözetek:

1. Veoreos viragos barson casula cum pertinén. omni-bus	1
2. Feyer Atlasz casula, crucifixo ornata	1
3. Egy kopot veoreos barson Casula cum crucifixo	1
4. Fekethe Atlasz Casula, reghi o es kopot	1
5. Egy viragos veores Atlasz casula cum crucifixo	1
6. Hamu színw viragos Atlasz casula cum crucifixo et kopot, reghi	1
7. Veoros feketével tindekló viragos barson casula, reghi	1
8. Feyer Kamuka taffota Casula cum crucifixo	1
9. Egy antipendium két fonallal tarkan szüth	1
10. Antipendium Kys oltarra való veoros viragos vaszon	1
11. Test zínw zederyessel finlo casula cum crucifixo zep az többi keoze	1
12. Egy kys antipendium kek vonallal zühetet hitvan	1
13. Vereos hitvan es kopot antipendium	1
14. Eorek antipendium feyer vasomból, et hamwzunnel chinalt	1
15. Antipendium kek tarka vaszomból szüth	1
16. Antipendium kezkeno oltara való kek fonallal zutth	1
17. Mas kezkenio kek fonalbol züeteth hoszw	1
18. Alba hoszw feketae chemelet Uy	1

19. Alba feyer, veoressel es arynial zütt az uya es gal-lera	1
20. Egy hitvan camsa	1
21. Veoros es kopot barson stola	1
22. Oltarra való kik fonalbol zutth kezkenie, hoszu	1
23. Oltarra való mas kezkeonio vaszon zetes	1
24. Pagyolatt kezkeonio az kett chaffranga araniai zutth	1
25. Kezkeonio, kek fonalbol zutth kesken, rövid	1
26. Pagyolat kezkeonio az kett vege aranos es kopott, reghi	1
27. Feyer Camuka stola	1
28. Humerale sarga atlasz	1
29. Humerale antiquum ex auro testum per se	1
30. Pagyolatt kezkeono kychin hitvan	1
31. Kehel ala való kys kezkeono veres selemmel el ko-potth	1
32. Harom hitvan kar olteo egik fekethe tarka vaszon, masik fejer, 3 zederyes	3
33. Harom tabla kep cum imaginibus Chrucifixi reghies kopotth	3

Libri in eadem cista numerati

Missale Romanum	1
Alterum Missale eius gris	1
Breviarium	1
Graduale ex pergameno	1
Alter gradualis liber ex pergameno de transfiguratione Do. inscriptus	1
Graduale magnum ex pergameno	1
Item unum graduale ex pergameno laceratum antiquum	1
Monstrantia kychin araniozot rez hitvan veres taffota rayta	1

<i>Liber Corona beatae Mariae Virginis intitulatus Gradualis in pergameno, antiquus liber</i>	1
<i>Missalis divinatorum officiorum Liber</i>	1
<i>Breviarium 2-dum chorom Almae Ecclesiae Patavien.</i>	1
<i>Rubrica generalis breviary lib.</i>	1
<i>Liber gradualis in parva quantte</i>	1
<i>Liber prologus in Bibliam, in magna quatte</i>	1
<i>Liber Missalis</i>	1
<i>Psalterium Romanum dilaceratum</i>	1
<i>Missale 2-dum chorom Almae Ecclae Strig.</i>	1
<i>Liber gradualis in pergameno, in folio 4-o</i>	1
<i>Missale antiquum in quarto folio</i>	1
<i>Liber gradualis in quatte parva</i>	1
<i>Liber in pergam, compactus epistolarum et quarundam thematum nullius momenti</i>	1
<i>Liber horarum B. Mariae Virginis par.</i>	1
<i>Officium Romanum in parva quit.</i>	1
<i>Simile officium dilaceratum</i>	1

<i>Liber Psaltery 2-dum Romanum</i>	1
<i>Alter Liber Psaltery eius generis</i>	1
<i>Liber Hungaricus manu scriptus de rebus gestis Apostolorum</i>	1
<i>Breviarium antiquum</i>	1
<i>Liber rudimentorum pro pueris</i>	1
<i>Libri aly duo incerti authoris dilacerati</i>	2

A leltár természetesen már nem a szebb időkről ad képet, hanem csak a maradékát mutatja be a liturgia és literatúra hajdani vásárhelyi virágzásának. Talán nem is volt valamennyi a Szent Lamberté. A számbavett kódexek és könyvek egymástól való elkülönítése, azonosítása, egyéniségük tisztázása egyébként ma már majdnem lehetetlen, de mégis szépen egészítik ki azokat a jeles kódexeket, amelyek ránk maradtak és azokat a liturgikus műveket, amelyeknek használatáról a Lányi-kódex tanúskodik.

A felsorolt tárgyak további sorsa nem ismeretes.

JEGYZETEK

¹ Jelen dolgozat a középkor szegedi alkonyáról szóló nagyobb kézirat egyik, kissé megrövidített fejezete. A szegedi előzményeket vontuk össze.

² Karácsonyi J.: *A Lányi-codexet nem ferencrendűek, hanem premontréi írták*. Magyar Nyelv 1921, 149. Timár K.: *Premontrei kódexek*. Kalocsa, 1924. *Magyar kódexesládok*. Irodalomtörténeti Közlemények 1928. *A szegedi premontréi apácák magyar nyelvemlékei*. Szegedi Füzetek 1934. *Dunántúli magyar kódexek sorsa*. Pannónia Könyvtár 29. Pécs, 14–22. *Gábel A.: Breviárium-típusú kódexek*. Függelékül a Lányi-kódex latin szövege. Budapest 1934. Kny. Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Uő: *A premontréi kódexirodalom*. Kassa, 1943. Kny. *Új Magyar Múzeum* IV. Kardos T.: *A Huszita Biblia keletkezése*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 82. Budapest, 1953. 22. *Mezey László széles körű középkori kutatásainak eredményeit a tudományos nyilvánossággal még csak részben közölte, de személyes megbeszélések és kéziratunk előlvasása során önzetlen barátsággal osztotta meg velünk. Fogadják itt is hálás köszönetünket.*

³ A szegedi premontréi apácák Szentlélek-monostoráról *Katona I.: Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae* I. 86 nyomán említett tesz Szeged úttörő történetírója, *Varga F.: Szeged története*. Szeged, 1877, 180. Majd *Érdújehelyi M.: A kalocsai érsekség a renaissancekorban*. Zenta, 1899, 214. *Reizner János* emelgy az adatok mellett. *Juhász Kálmán*, a csanádi egyházmegye modern történetírója sem említi. Utalunk itt Karácsonyi János és Timár Kálmán idézett dolgozatára, amelyekben már eldöntött kérdésnek tekintik a szegedi Szentlélek-monostor virágzását és premontréi apáca jellegét. Vö. még *Lukacsics P.: A vásárhelyi apácák története*. Közlemények Veszprém vármegye múltjából. I. Veszprém, 1923, 35, 55. *Horváth T. A.: A premontréi Szegeden*. Szegedi Szemle 1930, 24. sz., illetőleg *Horváth; Antonius Tiburtius: Ad bibliographiam monasterium ex Hungaria*. *Analecta Praemonstratensia* 1931, 196. *Oszwald A.: Fegyvernek Ferenc saigi prépost, rendi visitator 1506—1535*. Budapest, 1934. Kny. *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára*. Uő: *A magyarországi premontréi prépostságok*. Budapest, 1939. *Backmund, N.: Monasticum Praemonstratense. Id est historia circariorum atque canoniarum Candidi et Canonici Ordinis Praemonstratensis*. I. Straubing, 1949, 462. Addigi ismereteinket összegezi, új adatot nem hoz. *A középkori premontréi apácakultúráról Erens, A.: Les soeurs dans l'Ordre de Prémontré*. *Analecta Praemonstratensia* 1929.

⁴ Ilyenekről sem *Finácz Ernő*, sem *Békéfi Remig* nevelés-, illetőleg iskola-története nem tud.

⁵ Középkori hiteleshelyeinkről *Eckhart, F.: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. IX. Ergänzungsband 1914. Tanulmányos *Kunorovitz B.: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*. Turul 1928. *Oszwald A.: i. m. 16—20.*

⁶ *Lukacsics 55—58.*

⁷ Szent Lambert (+705) Tongern-Maastricht püspöke volt. Kultusza már a karoling időkben kisugárzik Európa keletibb, missziós területeire. Kemény, harcok egyéniségéért különösen az előkelő nemesség tiszteli. Ismeretét nyilván a nyugati lovagság hozta magával hazánkba. Nevét magyar királyi herceg is viselte. Szent István — ha csakugyan ő alapította — e kultikus befolyásra választja a somlósásárhelyi bencés monostor védőszentjéül Lambertet. Kultuszáról *Zender, M.: Räume und Schichten mittelalterlichen Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*. Düsseldorf, 1959, 27—60. Somlyóvásárhelyről 56.

⁸ Gosztónyi Jánosról *Eckhardt S.: Magyar humanisták Párizsban*. Minerua 1929.

⁹ *Acásdy I.: A magyar jobbágság története*. 2. kiadás. Budapest, 1944, 186.

¹⁰ Mörichidáról, vagyis a mai Árpás falu egykori premontréi templomáról *Römer F.: Árpás és a mörichidai Szent Jakabról címzett prépostság története*. Pest, 1869. *Dercsényi D.: Sopron és környéke műemlékei*. I. Budapest, 1956, 459. Sajnos, az ottani premontréi életről, így az apácák világáról még nincs kellő méltatásunk, illetőleg forrásanyagunk.

¹¹ Többször is közzétették. A szöveg legjobb gondozása *Lukacsics 55—58.*

¹² *Első szűz = perjelno (priorissa), fejedelem — apátnő (abbatissa).*

¹³ *Bálint S.: Az 1552. évi tizedajstrom szegedi vezetéknevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Budapest, 1963.

¹⁴ *Csánki D.: Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1890.

¹⁵ *Csánki 706.*

¹⁶ *Csánki 686.*

¹⁷ *Borovszky S.: Csanád vármegye története 1715-ig*. II. Budapest, 1897, 443. Később még két szegedi származású apácát említenek a monostor oklevelei. A János királytól Budán megtartott törvénykezésem (1539) egy birtokpörtr nyer meg *Margit és Ilona* (Magaretha et Elena de Zegedino moniales) a közösség javára. *Lukacsics 96*. Egyéb ismert nevek: 1543. *Borbála*. 1545. *Margit*. 1548. *Cseh Márta*. *Timár K.: Premontrei kódexek 8.*

¹⁸ *Mezey L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, 1955, 15.

¹⁹ Hivatalosan a *Patrona Regni* tituluszt kapta, amikor ereklyéit II. András elhozta a Szentföldről. Legendája többek között a *Cornides*-kódexben olvasható. *Nothelmléktár* VII. 233. Vö. még *Schreiber, G.: Die Vierzehn Nothelfer in Volksfrömmigkeit und Sakralkultur*. Innsbruck 1959.

²⁰ *Lexikon für Theologie und Kirche*. V. Freiburg im Breisgau 1933, 713. Lehetőséges az is, hogy a név *Lütichli Julianna* begina révén terjedt el, aki urnapja ünnepének szülője volt.

²¹ *Lexikon für Theologie und Kirche*. IX, 672. Tisztelete hazánkban a középkor végén virágzott.

²² *Kopallik, J.: Regesten zur Geschichte des Klosters St. Agnes zur Himmelforten in Wien*. Regesten zur Geschichte der Erzdiözese Wien. I. Wien, 1890, 52, 86. *Zák, Alfons: Das Frauenkloster Himmelforte in Wien (circa 1131—1586)*. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 1905—07. Rövid utalás *Zák, Alfons: Österreichisches Klosterbuch*. Wien—Leipzig 1911, 270. Vö.: még *Timár K.: Premontrei kódexek* 10, 13, 74. *Horváth T. A.: Porta Coeli*. Dunántúli Szemle 1944, 226—228. A templom XVIII. századi, de még a középkori jellegeket jól tükröző ábrázolása, *Kleiner S.* egykorú rajza (1724) látható *Tietze, H.: Alt-Wien in Wort und Bild*. Wien, 1926, 88. 1.

²³ *Lukacsics 38.*

²⁴ *Zák, Jahrbuch 1907, 98, 99.*

²⁵ *Lukacsics 63, 65, 66.*

²⁶ *Zák, Jahrbuch 1907, 102.*

²⁷ *Zák, Jahrbuch 1907, 110.*

²⁸ Érdemes volna kinyomozni, hogy ezek az ötvösmunkák napjainkig megmaradtak-e és kapcsolatba hozhatók-e a szegedi ötvösség egyéb kétszétlen alkotásaival.

²⁹ A legenda a kolostor *Mennyország kapuja* nevéhez kapcsolódik és úgy szól, hogy egyik kapusapácája valamikor visszakiváncokozott a világba. Elmenőben a Mária-szobor kezére akasztotta a kulcsot, hogy ez örökdiék tovább. Mária a szökevény külső alakját magára öltve, hét évig látta el a kapusi szolgálatot. Ekkor tért vissza ugyanis az apáca töredelmes szívvel a klostromba. A *Hausmutter* legendájáról és tiszteletéről *Donin, L.: Die marianische Austria*. Wien, 1884, 24. *Zák Jahrbuch 1907, 169.* *Missong, A.: Heiliges Wien*. Wien, 1933, 19. *Gugitz, G.: Die Sagen und Legenden der Stadt Wien*. Wien, 1952, 91, 189. *Gugitz, G.: Österreichs Gnadenstätten in kult und Brauch*. I. Wien, 1955, 12. A szoborról *Zák* kutatásai nyomán anynyi kétségtelen, hogy a XVII. század elején, *Pauhoffer Barbara* augusztinus perjelno idejében a kolostor újjáépítése alkalmával rejtekben bukkantak rá. Megtisztították és a rendház patronájává választották. Innen a név: *Hausmutter*. Mária Terézia is ájtatoskodott előtte.

Mindehhez csak egyet szeretnénk hozzáfűzni. Nagyon lehetséges, hogy a szobor magyar eredetű és a török elől menekülő apácáink bécsi viszonytárgaságai miatt jónak látták az elfalazást és a maguk számára való átműntését. Gondolni lehetne *Konstancia*, illetőleg *Agnes* adományozására is. A szobor mindenképpen megérdemelne a magyar művészettörténeti kutatás figyelmét.

³⁰ Fejtegetéseink folytatása, vagyis a szegedi, illetőleg somlósásárhelyi premontréi kódexek sorsáról, vándorlásáról, hely- és művelődéstörténeti tanulságairól szóló, befejezett kéziratunk is megjelenésre vár.

³¹ *Timár K.: A szegedi premontréi apácák magyar nyelvemlékei*. *A Szegedi Kódex*. Szegedi Füzetek 1934, 194.

Die Prämonstratenserinnen von Somlóvásárhely

Das Benediktinerinnenkloster von Somlóvásárhely wurde noch in der Arpadenzeit gestiftet und dem Heiligen Lambert geweiht. Somlóvásárhely war der einzige glaubwürdige Ort in Ungarn, vielleicht sogar in ganz Europa, wo die juristische Arbeit von Nonnen versehen wurde.

Die Benediktinerinnen wurden 1511 wegen ihrer laxen Lebensführung aus dem Kloster entfernt und an ihre Stelle siedelte der Prämonstratenserprobst von Ság Ferenc Fegyverneký Prämonstratenserinnen von Szeged. Probst Ferenc führte, nachdem er in Paris am Ordenskapitel teilgenommen hatte, die dort bewilligten Reforme zum ersten Mal gerade im Kloster von Szeged durch. Ein literarisches Denkmal dieses Reformgeistes ist der Lányi-Kodex (1519), der die verschärften Regeln, ferner die Lithurgie des Klosterlebens enthält.

Das für die Nonnen von Somlóvásárhely in ungarischer Sprache verfaßte Urbarium (1511) ist ein bedeutendes, altes wirtschaftsgeschichtliches Denkmal. Es enthält auch das Namensverzeichnis der neu aufgenommenen Prämonstratenserinnen. Sie waren überwiegend Sprößlinge gebildeter Bürgerfamilien von Szeged.

Von der Blüte der Gemeinschaft zeugt, daß die Prämonstratenserprobstei Móríczhida, von den männlichen Mitgliedern des Ordens wegen der drohenden türkischen Gefahr verlassen, 1543 wieder bevölkert wurde.

Die drohende türkische Gefahr gibt eine Erklärung dafür, daß die Prämonstratenserinnen — mit allen Möglichkeiten gerechnet — Verbindungen zur nächsten Frauengemeinschaft ihres Ordens, zum Wiener Kloster Himmelpforten anknüpften, mit dem sie offenbar schon früher in Kontakt gestanden hatten. Dieses halbe Jahrhundert ihres Lebens ist uns aus österreichischen Quellen bekannt.

Laut der Visitation vom Jahre 1544 belohnte das Wiener Kloster in diesem Jahr bereits auch einen ungarischen Beichtiger. Zu dieser Zeit begannen die ersten Nonnen vor den Türken nach Wien zu fliehen und sich unter den Schutz des Klosters Himmelpforten zu stellen. Nach den wortkargen Erinnerungen der Wiener Priorin Katalin Palásthy (1583) war die erste größere Gruppe 30 Jahre zuvor in die Kaiserstadt eingetroffen. Dieser Hinweis stimmt mit dem Zeitpunkt der endgültigen Eroberung und Verödung von Szeged (1552) überein, was wiederum als ein Beweis dafür betrachtet werden kann, daß das Heiliger-Geist-Kloster von Szeged ganz bis zu diesem Zeitpunkt bestand. Auch die Stadt Veszprém kam übrigens in diesem Jahre in die Hände der Türken.

Im Laufe der Zeit flohen immer mehr Prämonstratenser-

innen in das Wiener Kloster. Der Grund für die zunehmende Auswanderung nach Wien ist gewiß die Angst vor dem Weiterdringen der Türken, so auch vor dem Fall von Somlóvásárhely.

Im Jahre 1577 übernahm Katalin Somogyi (Katharina von Schamatin) die Leitung des Klosters Himmelpforten. Genau zu dieser Zeit untersuchte eine kaiserliche Kommission das Leben des Klosters. Aus ihrem Bericht geht hervor, daß zu dieser Zeit fünf ungarische Ordensschwwestern und eine deutsche Nonne hier lebten: die Priorin Katalin Somogyi, ferner Márta Zoltán, Orsolya Somogyi, Erzsébet Kanizsay, Katalin Vásárhelyi (Marta Soltain, Ursula von Kanizsa, Katharina von Vásárhely) und Elisabeth von Bruck an der Leitha.

Die letzte Vorsteherin des Klosters Himmelpforten war Katalin Palásthy. Sie war ebenfalls gezwungen, die Heimat zu verlassen und in Wien zu leben. Abbatissa Katalin bat den Bischof von Wien (1583), er möchte ihr eine Möglichkeit bieten, sich rechtfertigen zu können, da Schwester Erzsébet und eine böse alte Frau sie damit beschuldigen, daß sie die Schätze (Pretiosen) in ihre ungarische Heimat geschmuggelt habe. Sie gesteht aber ein, daß die meisten Kelche, Goldschmiedearbeiten und Messgewänder aus den verwandten ungarischen Klöstern hierher gelangten, schon vor mehr als 30 Jahren.

In Wien wütete inzwischen eine Pestseuche, der auch drei ungarische Nonnen des Klosters Himmelpforten zum Opfer fielen. Nach ihrem Tod blieb Abtin Katalin allein und bat, ihr die Rückkehr in die Heimat, nach Somlóvásárhely, wo sie ihr feierliches Gelübde abgelegt hatte, zu ermöglichen. Sie wollte auch die Schätze, die sie aus der Heimat nach Wien gebracht hatte, mit nach Hause bringen. Dazu kam es aber nie mehr.

Katalin starb in Ungarn. Als Nachfolgerin übernahm Katalin Vásárhelyi die Leitung in Somlóvásárhely, wo sie noch ein paar Jahre lang mit einigen noch lebenden Nonnen die Ordensregeln einhielt. Da die Türken 1594 die Stadt Győr vorübergehend besetzten, suchte die bedrohte Schar der Abtin Katalin im Preßburger Kloster der Klarissen Zuflucht. Hier verfügte sie über die Güter des Klosters von Somlóvásárhely. (1594).

Die Vásárhelyer Nachfolgerinnen der Prämonstratenserinnen von Szeged starben und ruhen hier, in Preßburg, als Gäste der Klarissen. Nach dem Tode von Katalin erbten die Klarissen als königliches Geschenk das Kloster von Somlóvásárhely, die Güter und — was für uns das Teuerste ist: auch die Kodex und Bücher der Prämonstratenserinnen.

Sándor Bálint

Les religieuses prémontrées de Somlóvásárhely

Le couvent de religieuses bénédictines de Somlóvásárhely, recommandé à la protection de St Lambert, fut fondé à l'époque des Arpadiens. Somlóvásárhely était le seul *locus credibilis* (gläubwürdiger Ort) en Hongrie où le travail juridique fût confié à des religieuses.

En 1511, les religieuses bénédictines — à la suite du relâchement de leurs moeurs — ont été chassées, et Ferenc Fegyverneky, prévôt prémontré de Ság installa à Somlóvásárhely, des religieuses prémontrées de Szeged. Le prévôt Ferenc, étant revenu de Paris, exécuta les réformes décidées au chapitre général français, tout d'abord justement dans le couvent de Szeged. Le monument littéraire de cet esprit de réforme est le codex Lányi (1519) qui contient la règle renforcée et la liturgie de la vie monacale.

Le livre terrier, rédigé en hongrois (1511), pour les religieuses de Somlóvásárhely représente un précieux monument de l'histoire d'économie politique. Il contient aussi l'état nominatif des religieuses prémontrées récemment arrivées. Celles-ci dans leur majorité, sont les enfants de familles bourgeoises cultivées de Szeged.

La prospérité de la communauté est affirmée par le fait qu'en 1543, les religieuses peuplent la prévôté prémontrée de Morichida, abandonnée de leurs confrères à cause de la menace turque.

Cette menace turque motive que nos religieuses prémontrées, tenant compte de toute possibilité, établissent leurs relations aussi avec la communauté féminine la plus proche de leur ordre, avec le couvent Himmelpforten de Vienne. Probablement, les premières relations remontent à une date antérieure encore. Ce sont des souces autrichiennes que nous connaissons ce demi-siècle de leur vie.

Selon la visitation de l'année 1544, le cloître viennois rémunère déjà un confesseur hongrois. C'est à ce temps-là que les premières religieuses, fuyant les Turcs, se mettent sous le sauvegarde du cloître Himmelpforten. Le premier essaim nombreux — selon les mémoires succinctes de la priorisse viennoise Katalin Palásthy (1583) — est arrivé trente ans auparavant à la ville impériale. Cette date (1552) est justement l'année de la conquête et de l'évacuation de Szeged, ce qui semble prouver que le couvent Saint-Esprit de Szeged a existé jusqu'à cette année. D'ailleurs, c'est dans cette même année que Veszprém tomba également aux mains des Turcs. Au cours du temps, de plus en plus de religieuses prémontrées hongroises se réfugièrent dans le couvent viennois. La cause

évidente de cette migration vers Vienne est l'expansion ottomane, la peur de la chute de Somlóvásárhely.

En 1577, Katalin Somogyi (Katharina von Schammatin) devient la supérieure de Himmelpforten. En même temps, un comité impérial soumet à l'examen la vie du couvent. De son rapport nous savons qu'à ce moment cinq soeurs hongroises et une allemande vivent ici: Katalin Somogyi, la supérieure, puis Márta Zoltán, Orsolya Somogyi, Erzsébet Kanizsay, Katalin Vásárhelyi (Marta Soltain, Ursula von Kanizsa, Katharina von Vásárhely) et Elisabeth von Bruck an der Leitha.

La dernière supérieure de Himmelpforten est Katalin Palásthy. Elle aussi devait quitter sa patrie et vivre à Vienne. L'abbesse Katalin demande (1583) à l'évêque de Vienne qu'il lui donne la possibilité de se laver de l'accusation de la soeur Erzsébet et d'une vieille femme méchante qui l'accusent d'avoir passé en fraude les trésors (Pretiosen) dans son pays natal. Mais elle professe que la plupart des calices, des orfèvreries, chasubles sont arrivés des monastères hongrois, il y a déjà plus de 30 ans.

Entretemps, une épidémie de peste sévit à Vienne, et emporte les trois religieuses hongroises de Himmelpforten. Après leur mort, l'abbesse Katalin reste seule et demande que l'on lui rende possible de retourner à Somlóvásárhely, dans le monastère où elle avait prononcé ses vœux. Elle voudrait emporter ces valeurs qu'elle a apportées de sa patrie à Vienne. Mais cela ne sera jamais.

Katalin est morte en Hongrie. Après elle, Katalin Vásárhelyi devient supérieure de Somlóvásárhely où quelques années durant, elle observe, avec le petit nombre des religieuses survivantes, la règle norbertine. En 1594, quand les Turcs occupent pour un certain temps la ville de Győr, l'abbesse Katalin et ses ouailles menacées frappent à la porte du monastère des clarisses de Pozsony, pour y chercher abri. C'est ici que l'abbesse Katalin teste et dispose des terres du monastère de Vásárhely (1594).

Les religieuses de Vásárhely, successeurs des prémontrées de Szeged retrouvent la sécurité à Pozsony et elles y mourront aussi, bénéficiant de l'hospitalité des clarisses. Après la mort de Katalin (1600), les clarisses héritent, par donation royale, le monastère de Somlóvásárhely, ses terres et qui est encore beaucoup plus important de notre point de vue: ses codex, ses livres aussi.

Sándor Bálint

Шомловашархейские премонстрантские монахини

Шомловашархейский женский бенедиктинский монастырь был основан еще во время правления Арпадов; покровителем монастыря считался святой Ламберт. Это было единственное место в Венгрии, да пожалуй и во всей Европе, где нотариальными далами ведали монахини.

В 1511 году из-за упадка нравов в монастыре монахини были удалены, а на их место перевели премонстрантских монахинь из Сегеда. Глава сегедской общины премонстрантов Ференц Федьвернеки побывал в Париже, изучил там реформы, проведенные в уставе тамошнего ордена, и впервые ввел их в сегедском монастыре. Литературным памятником, отразившим дух этих реформ, был кодекс Ланьи (1519), содержавший сторгий регламент монастырской жизни и литургию.

Составленный на венгерском языке специально для сегедских монахинь «урбарий» (1511) является значительным историческим документом, отражающим тогдашнюю экономическую жизнь. В нем имеется и список монахинь, переведенных в Шомловашархей. В основном это — отпрыски образованных сегедских горожан.

О процветании общины свидетельствует тот факт, что в 1543 году был заполнен и морицхидайкий премонстрантский монастырь, оставленный в ходе турецкой войны обитателями мужского монастыря.

Стремление премонстрантских монахинь использовать любую возможность, чтобы завязать и расширить связи с ближайшими зарубежными женскими монастырями, особенно с венским монастырем Химмельпфортен, с которым у них были довольно близкие взаимоотношения уже и раньше, — можно объяснить угрожавшей со стороны турок опасностью. О жизни монастыря нам известно по австрийским источникам.

Из записей 1544 года явствует, что в венском монастыре был отмечен наградой и один венгерский исповедник.

В это время ищат убежища в Химмельпфортен первые монахини, спасающиеся от турок. Об этом имеется упоминание в воспоминаниях настоятельницы венского монастыря Каталин Палашти, написанных ею в 1583 году, где она пишет о том, что первая группа монахинь, появилась там 30 лет тому назад. Это в основном совпадает со временем завоевания турками Сегеда (1552), годом его опустения, но в то же время говорит и о том, что сегедский монастырь существовал вплоть до самого этого времени. Между прочим, и Веспрем попал в руки турок в этом же году.

С течением времени все большее и большее число премонстрантских монахинь находит убежище в стенах венского монастыря. Это, конечно, связано с все большим продвижением турок и боязнью попасть под турецкое иго.

В 1577 году во главе венского монастыря становится Каталин Шомодьи. К этому времени относится и проверка состояния монастыря австрийской императорской комиссией. Из донесения явствует, что к этому времени здесь обитали шесть «сестер» — пять венгерок и одна немка: аббатиса Каталин Шомодьи, Марта Золтан, Оршолья Шомодьи, Эржебет Канижая и Элизабет фон Брук ан дер Лайта.

Последней аббатисой в Химмельпфортен была Каталин Палашти, вынужденная оставить Венгрию и жить в Вене. Сохранился документ, где она обращается к венскому епископу с просьбой защитить ее от наветов сестры Эржебет и злой старухи, обвиняющей ее в том, что она якобы тайно вывезла в Венгрию монастырские ценности (кубки, ювелирные изделия, церковные облачения), хотя большинство из них тридцать лет тому назад попало сюда из венгерского монастыря.

В это время в Вене разразилась эпидемия чумы, во время которой в Химмельпфортен умирают и три венгерские монахини. С их смертью аббатиса Каталин остается в одиночестве и обращается к прелату с просьбой помочь ей вернуться обратно в Шомловашархей, в монастырь, где она постриглась и дала обет. Она просит разрешить ей взять с собой и те ценности, которые она в свое время привезла с собой в Вену. Однако, этому никогда не суждено было осуществиться.

Умерла Каталин на родине. Ее преемницей в Шомловашархей стала Каталин Вашархей, которая вместе с несколькими оставшимися в живых монахинями еще в течение нескольких лет соблюдала монастырский устав. В 1594 году турки временно заняли Дьёр. Каталин, спасаясь от них, просит убежища в пожонском монастыре кларисс. Здесь же она составляет завещание о владениях шомловашархейского монастыря.

Здесь в пожонском монастыре окончили свои дни сегедские премонстрантские монахини, здесь же они были и похоронены. Со смертью Каталин (1600) шомловашархейский монастырь со всеми своими поместьями переходит во владение к клариссам. Туда попали и древние рукописи.

Шаандор Балитт

A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái

Örvendetesen fellendült országszerte a népi hagyományok, szokások, de a múltunknak kutatása is. Történetírásunk forrásmunkákban szegényes. A sok háború rendkívüli pusztításokat végzett az ország levéltáraiban. Különösen szegények vagyunk középkori regisztrumokban és másoló könyvekben. Ismerjük a pannonhalmi főapátság Liber Ruber című középkori regisztrumát és a nagyváradi káptalan XVI. századbeli másoló könyvét.

A múlt század második felében, pontosan 1883-ban bukkant fel először a keszthelyi herceg Festetics család könyvtárában őrzött „Zöld Kódex”.¹ Teljes címe: *Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli primi heremitaie*. Ugyanekkor megjelent róla egy rövid ismertetés is.² A kódex azonban ismeretlen maradt tovább is a történetírásunk számára, pedig adatokban rendkívül gazdag forrásmunka.

„Hosszú időn keresztül lappangott ismét a keszthelyi herceg Festetics könyvtárban s 1946-ban bukkant fel a könyvpiacra, amikor a budapesti Egyetemi Könyvtár javaslatomra megvásárolta”³ — írja Györffy György dr.

A vétel 1947 nyarán jött létre, amikor az Egyetemi Könyvtár kilenc, részben orvosi tartalmú inkunabulumot cserélt el az akkor még magánkézben levő Festetics könyvtárral.⁴ Ezek mind másodpéldányok, egyike sem ritkaság.

Az eredeti kötésben fennmaradt zöld hártáival borított színes vágású kódexünk⁵ 1520 körül írt kartularium. Tartalmazza 69 pálos kolostor középkori okleveleinek regesztáját legnagyobb részt kronológikus sorrendben. Kezdi Márianosztrán, majd a történelmi Felvidéken, innét az ország nyugati, majd a Dunántúl déli kolostorainak levéltáranyagát közli. Somogy megyén keresztül elérkezik Zala megyébe. Az örményesi kolostor után eljut a mai Veszprém megye területére az enyerei kolostorhoz. Megyénkbe ezután a Jenő (ma: Tüskevár), Zalaszentjakab, Nagyvázsony, Porva és a tőlünk a közelmúltban Komárom megyéhez csatolt Csatkához érkezik. 1520 körül már elnéptelenedtek a badacsonyi, a kőkúti és a vállusi pálos kolostorok, az uzsaszentlélekiben és a tálodiban meg ferences szerzetesek éltek. Kódexünk közléseit a hangonyi Szent Anna kolostorral fejezi be.

A kolostorok regesztái után pápai bullákat és királyi privilégiumokat sorol fel. A legutolsó regeszták 1520-as oklevelek tartalmát közlik. Ilyenek a nagyvá-

zsonyi kolostornál Benigna 1511. évi ajándékainak 1520. évi királyi megerősítése és a porvai kolostornál az ugyancsak 1520. évi Kenese-i Warga Ambrus szülő adományozása a porvai pálosoknak.⁶

A kódex írója Gyöngyösi Gergely, a pálos rend rendfőnöke. Rendjének történetét tartalmazó kéziratot munkájában a *Vitae Fratrum Heremitarum*ban életrajzát egyik rendi eseményeket megörökítő utód így jegyezte fel:

„Az Úrnak 1528 évében⁷ választották meg rendfőnökké tisztelendő Gyöngyösi Gergely testvért, a szabadművészetek babékoszorúsát, aki két évig rendfőnökösködött. Képzett, fegyelmezett és kiváló remete volt. Rendfőnöksége előtt több kolostorunkban eredményesen hirdette Isten igéjét. Néhány évig rendfőnöki titkár majd Rómában hét évig perjel volt. Szent Pál atyánkról írt 10 beszéde nyomtatásban is megjelent és egész rendünkben is elterjedt. Rómából való visszatérése után választották meg rendfőnökké. Bár a közsvény lábát megbénította, a rendfőnöki terheket mégis két évig hordta. X. Leó pápától kieszközölte a rendfőnöknek és az általa kijelölt tíz személynek azt a kegyelmet, hogy testvéreket feloldozhassák és felmenthessék az Úrnak 1520 évtől számított száz évig. Összegyűjtötte és írásba foglalta kolostoraink kiváltságainak leltárát.”⁸

Gyöngyösi Gergely maga igazolja, hogy ő a „Zöld Kódex” szerzője: „Áttanulmányoztam rendfőnökségem alatt rendünk magyar, német és horvátországi kolostorainak levéltárait, kiváltságaikról meg összeállítottam egy leltárt.”⁹

Kódexünk tehát mint már közöltük rendfőnöksége alatt 1520—1522 között készült el. A kolostorok anyagának egymásutánját — úgy véljük — az anyag összegyűjtésének idejében, rendfőnöki titkárságának és rendfőnöki éveiben gyűjtötte össze. Látogató körútjai alkalmával kutatta át a kolostorok levéltárait és készítette el az oklevelek regesztáit. Ez volt főművének a *Vitae Fratrum Heremitarum* megírásának előkészítése. Ezt az anyagot használta fel rendje történetének megírásakor.

Kódexünk nemcsak az egyetlen magyar eredetű szerzetesek, a pálosok múltja szempontjából rendkívül jelentős értékünk, de település tekintetében is igen fontos forrásmunka, első megyei helynévtárunknak is nevezhetjük.¹⁰

A „Zöld Kódex” átírt, illetve másolati példányaiból Fejér György és Rupp Jakab vett át oklevélkivonato-